

ВІЗУАЛЬНА КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТНИКІВ ЖЕРТВАМ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

Перший пам'ятник жертвам Голодомору 1932-1933 років був споруджений в канадському Едмонтоні в 1983 році з нагоди 50-х роковин Великого голоду. Він називається "Розірваний круг життя" і представляє собою скульптуру розірваного круга, на якому вигравійовані підняті вгору руки, що благають про порятунок. Напис гласить: "На згадку про мільйони, що загинули від Голоду-геноциду, організованому в Україні Радянським режимом".

Одним з перших пам'ятних знаків в Україні став хрест в Харкові з скромним присвяченням "Жертвам голоду. 1989".

Незабаром, пам'ятники і хрести виникли і в інших регіонах країни. Вони, переважно, з'являлися стихійно, в результаті ініціативи місцевих активістів і нечисленних громадських організацій, зокрема Асоціації дослідників жертв Голодомору. За перших 15 років Української незалежності пам'ятна топографія Голодомору поступово збільшувалася, масовий же характер меморіальна кампанія набрала під час каденції Президента В. Ющенка, який звів шанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 року в ранг державної політики. Інститут геодезії і картографії навіть видав спеціальну карту України, на якій відмічено розміщення пам'ятників і пам'ятних знаків. Також були споруджені великі меморіали, присвячені Голодомору, зокрема Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Києві (далі - Меморіал). Останній в 2009 році отримав статус національного і був внесений до переліку місць, обов'язкових для відвідин офіційними іноземними делегаціями.

Таким чином, виникла своєрідна топографія Голодомору, представлена пам'ятниками і пам'ятними знаками, про які піде мова в цій статті.

У розпорядженні Інституту національної пам'яті знаходиться різноманітна інформація про ці пам'ятники, зокрема статистика, зібрана в 2005-2009 роках, звіти з місць, а також фотографії пам'ятників.

При підготовці до цієї статті я розраховував систематизувати і проаналізувати цю інформацію, використовуючи, зокрема, контент- і дискурс-

аналіз. Але реальність як завжди виявилася куди складнішою і різноманітнішою. Навіть при першому наближенні, виявилось, що мова йде про сотні фотографій, деякі з яких дублюються. Частина з них супроводжується різноманітною інформацією про місце становлення (наприклад, на кладовищі, на місці поховання або біля будівлі сільської ради), часу встановлення, вартості пам'ятника, його замовника і так далі. Іншими словами, для того, щоб здійснити візуальний аналіз потрібно спочатку зробити саму базу даних, тобто продумати структуру, систематизувати інформацію, поставити мету, визначити методологію. Завдання ускладнилося у зв'язку з розумінням того, що обмежитися тільки аналізом зображень за наявності такого багатого текстового матеріалу було б необачно. Тому було вирішено використовувати матеріали тільки однієї Запорізької області, виключно виходячи з утилітарних потреб, оскільки дані матеріали вже було систематизовано. Але навіть в цьому випадку, я не претендую на повноту обхвату, а лише спробую верифікувати деякі свої гіпотези, що з'явилися в результаті роботи над матеріалом про візуальні репрезентації Меморіального комплексу пам'яті жертв Голодоморів в Києві¹.

У статті "візуальна топографія Голодомору" розглядається комплексно: як соціальний конструкт, виражений у візуальному, так і візуальний конструкт, виражений в соціальному. Інакше кажучи, люди створюють і впливають на простір (місце) і простір (місце) впливає на те, як люди бачать себе самі. Соціальні актори, дискурси утворюють культурний візуальний ландшафт, і в той же час "ландшафт утворює дискурс через який соціальні групи історично визначають себе і своє відношення до території і до інших соціальних груп, і цей дискурс співвідноситься епістемологічно і технічно із способами бачення"².

¹ Огієнко В. Стаття "Два в одному: "храм" і "етнографічний музей" в репрезентації Меморіального комплексу пам'яті жертв Голодомору" // Історична наука, історична пам'ять і національна свідомість модерної доби України, Білорусі та Польщі. Наукова колективна праця. - Черкаси. 2011, Вертикаль.

² Cosgrove D. Symbolic Formation and Symbolic Landscape. Madison: University of Wisconsin Press. p.XIV

Обидва ці процеси (що визначаються створенням соціального і візуального конструктів - В.О.) взаємно впливають один на одного, і тому не відносяться ні до соціальної, ні до ідеологічної чи історичної категорії. П. Хаттон назвав цю систему "ментальною географією, в якій минуле вноситься до наших голів згідно із найбільш незабутнім місцям", і включив до неї комбінацію пам'ятників і символічних практик (комеборацій і ритуалів)³.

Погодимось з Шерманом, який вводить термінологію з *memory studies*, коли пише, що разом пам'ятники, символічні практики і публічна участь в них створюють "спосіб репрезентації, який діє як соціальна основа для дискурсів колективної пам'яті"⁴. Якщо можна так сказати, колективна пам'ять має тенденцію закорінюватися в місця, що конденсують, фіксовані, матеріальні місця, створюючи при цьому в результаті символічних практик і публічної в них участі соціальну пам'ять.

Для того, щоб зрозуміти яким чином соціальний конструкт (соціальні цінності і культурні значення, які знаходять вираження у формі соціальної пам'яті) зв'язується із зовнішніми матеріальними об'єктами, необхідно провести аналіз дискурсів (1), символічних практик (2), які визначають об'єкти по відношенню до індивідуума і групи, а також візуальний аналіз матеріальної культури (3).

У першій частині статті я коротко розгляну дискурс Голодомору, потім проаналізую візуальні репрезентації Меморіалу пам'яті жертв Голодомору в Києві. Наступним елементом дослідження стане акцент на деяких елементах символічних практик, зокрема пов'язаних з похоронними ритуалами. Нарешті, спираючись на базу даних фотографій пам'ятників Голодомору в Запорізькій області я перевірю і відкоригую деякі свої попередні припущення.

³ Hutton, Patrick H. (1993). *History as an Art of Memory*. Hanover, NH: University of Vermont. p.80.

⁴ Sherman, Daniel J. (1999). *The Construction of Memory in Interwar France*. Chicago: UCP. - p.186

Голодомор став органічною частиною національного нарративу в його, так би мовити, найбільш традиційному, "народницькому" варіанті, наповненому посиланнями на етнічні, народні і національні цінності.

В принципі, нарратив, дискурс і символічні практики Голодомору можна охарактеризувати в категоріях етнічного націоналізму, який віддає перевагу емоційнішим і ексклюзивним "місцям пам'яті", що мають значний потенціал для суспільної мобілізації групи і конструювання національної ідентичності і колективної пам'яті, тобто "уявленої спільноти". Такі "місця пам'яті" набувають символічної цінності і стають "символічним простором".

У нашому випадку, під "місцями пам'яті" мається на увазі сукупність всіх пам'ятників, присвячених Голодомору і, окремо Меморіального комплексу пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Києві, а під "уявленою спільнотою" - українську націю.

Дискурсивні практики Голодомору проаналізував Г. Касьянов, і тут, перш за все, я повторю визначені ним характеристики, які, на мою думку, виразно характеризують візуальну культуру Голодомору.

За набором базових атрибутів Г. Касьянов порівнює Голодомор з різновидом громадянської релігії, що, на його думку, зближує її з націоналізмом.

У вже, в цілому, сформованому каноні, Голодомор постає, перш за все, українською трагедією, оскільки його головним об'єктом було українське селянство як носій традиційного націоналізму. Дискурс Голодомору будується на антропоморфних метафорах, коли Україна зображується живою істотою, яка змагається, бореться, виживає.

У візуальних репрезентаціях Голодомору панує естетика мучеництва і жертвовності. У його обрядовій частині, в способах публічної репрезентації містяться виразні елементи культових практик, тісно пов'язаних з християнською обрядовістю. Невід'ємним елементом публічного вшанування пам'яті жертв голоду є панахида, або хресна хода. Серед найпоширеніших метафор в публічній риторичі Голодомору - "голгофа" і "хресний шлях".

Якщо слідом за Г. Касьяновим Голодомор визначити як секуляризовану релігію, то у такому випадку, Меморіал буде центральним храмом цієї релігії. Така метафора видається дуже вдалою у зв'язку із здійсненим англійським автором Камероном Дунканом аналітичним поділом музеїв на музеї-храми і музеї-форуми. Музей-храм, за Дунканом, функціонує за певною пояснювальною схемою, що, у принципі, виключає різночитання⁵. Меморіал у такому випадку можна класифікувати як «храм», що покликаний сприяти конструюванню національної ідентичності за допомогою національної історії, що трактується у категоріях об'єктивної правди⁶.

Як і справжній храм, Меморіал містить вівтар, у ньому можна поставити свічки, вшановуючи пам'ять померлих родичів та інших жертв Голодомору, а будівлю Меморіалу обрамлюють стилізовані зображення хрестів, найважливіших символів християнства.

Із соціологічної точки зору не помилимося, якщо скажемо, що Меморіал став архітектурним уособленням та символом Голодомору, найзначнішим у своєму роді «місцем пам'яті», покликаним транслювати образ Голодомору. Які ж цінності він зберігає та захищає? Який цілісний образ світу продукує символіка Меморіалу?

Меморіал складає враження щедро насиченого символами місця. Під час екскурсії зазначається, що вхідний портал до Меморіалу символізує ангелів-охоронців душ померлих у лихоліття Голодомору, кам'яні жорна, хаотично розкидані по території, – "жорна історії"; скульптурна композиція "Дівчинка з колосками" нагадує про трагічну долю найвразливішої категорії жертв

⁵ Duncan Cameron, "The Museum, a Temple or the Forum" // Anderson G. Reinventing the museum: historical and contemporary perspectives on the paradigm shift. – Oxford, 2004. - p.61-74

⁶ Взагалі, слід погодитися з Антце і Ламбеком в тому, що пам'ять може бути усвідомлена тільки за допомогою метафор, за допомогою яких вона репрезентується і передається: "практично неможливо представити пам'ять - що це, як вона працює, де розташовується - без звернення до метафор"[Antze, P. Lambek, M. (1996) 'Introduction: Forecasting memory', in P. Antze and M. Lambek (eds), Tense Past: Cultural essays in trauma and memory, London: Routledge.,p.XI].

Голодомору – дітей. Нарешті Свіча пам'яті є символом незнищеності української пам'яті про пережиту трагедію – Голодомор 1932-1933 років в Україні. Дорога до центру Меморіалу покрита невеликими вибоїнами, які мають нагадувати ріллю, що символізує родючість українських земель.

Своєрідним притягальним мистецьким центром Меморіалу є фігура дівчинки, яка офіційно носить назву "гірка пам'ять дитинства" (фото 3). П'ять пшеничних колосків у її руках символізують сумнозвісний "Закон про п'ять колосків, за яким до обвинувачених у розкраданні колгоспного майна селян застосовували 10-річне ув'язнення. По периметру композиції вигравіювані слова із вірша Т. Шевченка «і мертвим, і живим, і ненародженим».

Біля фігури дівчинки люди інколи залишають продукти, особливо яблука, калинові гілки, а також квіти, вшановуючи тим самим померлих. В українській православній традиції є звичай залишати наїдки та напої на кладовищах. Як бачимо, ця поминальна традиція присутня і на Меморіалі, хоча тут немає захоронень жертв Голодомору.

Нарешті, Свіча пам'яті є символом збереження української пам'яті про пережиту трагедію - Голодомор 1932-1933 років в Україні. «Свіча пам'яті» має висоту понад 30 метрів і орнаментована скляними хрестами різної величини, що символізують душі померлих від Голодомору. Основа Свічі пам'яті - чотири металеві чорні хрести, на яких розіпнуті фігури бронзових лелек - традиційного українського етносимволу.

Під вежею знаходиться «Зал пам'яті», до складу якого входить декілька приміщень. У першому приміщенні «Зали пам'яті» на стінах розвішені старі фотографії українських родин у передголодоморний період. Із першого, невеликого за розмірами приміщення, відвідувачі потрапляють у головну Залу пам'яті, де можуть ознайомитися із 19 томами Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні.

Внутрішній бік вхідних дверей оформлено у вигляді колажу темного кольору, стилізованого під двох червоноармійців, що схрещують свої багнети. На задньому тлі видно засніжене поле і ворон у небі. Власне кажучи, ці

зображення, окремі епізоди із фільмів та цитати організаторів Голодомору можуть вважатися такими, що уособлюють протилежну силу зла, того "іншого образу ворога", який призвів до Голодомору.

У Залі розміщено старі речі українського традиційного побуту: човни, сітки, прядки, меблі, пофарбовані в один темний колір. Пояснити присутність цих речей в Залі пам'яті в принципі не так і складно, зважаючи на те, що із-за незавершеності будівництва, Свічка пам'яті і Зал пам'яті виконують і символічну і музейну функцію, які в принципі розмежовуються.

Але, пам'ятаючи про загальну насиченість Меморіалу етнічними українськими символами, старі речі українського традиційного побуту повністю вписуються в таку концепцію. Вони як би мовити являються свідками деформації традиційної української культури під час Голодомору.

У самому центрі «Зали пам'яті» знаходиться Вівтар, що являє собою скляний ящик, в який засипане зерно. На Вівтар люди ставлять запалені свічки. Вівтарна вежа зсередини інкрустована народними орнаментами різних регіонів країни. Над Вівтарем підвішено павука-оберега, що підкреслює в оформленні Зали пам'яті народні українські православні мотиви, що, як відомо, мають глибоке язичницьке коріння.

По периметру Зали також розміщені дощечки зі спеціально відібраними цитатами, що належать причетним до організації Голодомору, а також лідерам більшовицької партії різних років, наприклад, Леніну. Після Зали пам'яті йде менше приміщення, у якому вивішені негативи тих самих фотографій із першого приміщення.

При виході з Меморіалу підвішений дзвін, в який кожен охочий може ударити. В українських селах після смерті людини й досі б'ють у дзвін.

Нижче на схилі, у напрямку спуску до Дніпра, розташовується Алея "Чорні дошки України", на якій поставлені кам'яні брили, що символізують «чорні дошки» (режим "чорних дошок" – це система примусових заходів до населення України, яке не виконувало заходів більшовицької влади (хлібозаготівель, колективізації тощо) або чинило їй опір). На дошках викарбувані назви

населених пунктів, мешканці яких пережили Голодомор. Всього на «чорні дошки» нанесено назви понад 6 тисяч таких населених пунктів, що складає далеко не повний перелік усіх постраждалих від Голодомору місцин.

Взагалі Меморіал є місцем, в якому можна повправлятися у вишукуванні прихованих смислів, особливо беручи до уваги українські традиційні вірування і ритуали. Наприклад, хрестики на вежі Свічі пам'яті можуть символізувати бджіл, що за деякими українськими віруваннями є посередниками між земним і небесним світом. Контраст між приміщенням із різнокольоровими фотографіями і їхніми негативами на виході із Зали пам'яті демонструє драматичні зміни у житті людей перед і під час Голодомору.

Як ми з'ясували, на Меморіалі міститься чимало архетипових для українців символів, таких як зерно (у скляному ящику біля Вівтаря), поминальний дзвін, який нагадує про український ритуал голосіння за померлими, традиційні українські візерунки, що наносяться на національний одяг – вишиванки, рілля – символ родючості української землі, калиновий гай, котрий є традиційним українським етнокраєвидом. Насичений Меморіал і релігійними символами, такими як свічка, хрести у різних варіаціях, Вівтар пам'яті. Значна репрезентація і символізація українського етнічного компоненту на Меморіалі пов'язана, з одного боку, із закоріненістю дискурсу Голодомору в національному наративі, а з іншого - з тим, що "канонічний образ" Голодомору ґрунтується на українському етнічному характері трагедії голоду.

Моя точка зору полягає у тому, що всі символи, присутні у Меморіалі, звертаються до української православної традиції та до цінностей українського села, по яких Голодомор завдав непоправного удару. Як і в роки Голодомору, ці цінності нині знову опинилися під загрозою, лише цього разу через інші обставини, передусім через глобалізаційні процеси.

Меморіал закликає до протистояння глобалізації і повернення до витоків української традиційної культури та родової моралі. Етноелементи у Меморіалі підкреслюють, що, коли український народ зміг перенести всі випробування

своєї драматичної долі, він у змозі протистояти і тій денационалізації, яка тепер має місце. У «храмі» Меморіалу вшанування померлих від голоду означає також схилення перед традиціями українського села. Меморіал закликає до морального оздоровлення нації, до відновлення, а фактично – до творення національної ідентичності. Засобом для цього є відновлення пам'яті, а отже повернення до справжньої нефальшованої історії. Недаремно до поняття «пам'ять» так часто апелюють творці Меморіалу. Подібне розуміння пам'яті про Голодомор як втрачене істинне знання, що, повертаючись, зцілює сучасників, передається відвідувачам Меморіалу. Про це свідчать записи у Книзі відгуків Меморіалу, де часто зустрічаються надписи такого змісту: "Дякуємо за правду про голодомор". "Дякую за правду нашої історії". "Дякуємо за небайдужість, пам'ять", "Дякую за емоції".

Потрібно підкреслити, що використовувані в Меморіалі символи і знаки містять колективну спадщину великої глибини і звичайно не залишають байдужим, в першу чергу людей тих, що знаходяться в одній з "Меморіалом" символічної реальності.

Символічні практики і візуальна культура

Я спробую порівняти візуальні репрезентації Меморіалу і пам'ятників із Запорізької області за такими критеріями як вплив на них християнських і етнічних мотивів і символів (згідно з висновками попереднього смислового блоку статті). У випадку пам'ятників із Запорізької області мені буде важливий їх загальний образ, доповнити який допоможе екскурс до символічних українських поминальних практик.

За наявними даними в Запорізькій області знаходиться 104 пам'ятники і пам'ятних знаки, присвячених Голодомору. Отже, шляхом нехитрих підрахунків виявилось, що 37 з них - це хрести або композиції, в яких хрест є головним об'єктом. У 65 випадках, хрест є в тих або інших комбінаціях атрибутом пам'ятника або пам'ятного знаку. Жертвам Голодомору і політичних репресій присвячено 10 архітектурних об'єктів.

11 об'єктів мають форму гробків - пам'ятника або хреста і земляного насипу над могилою. Але, що цікаво, деякі з гробків не мають реальних поховань. Напевно, чиновників, що готували звіт з місць, теж здивувала така форма увічнення пам'яті, тому вони про одне з таких "гробків", поставленому, судячи з усього в 2005-2010 роках, написали як про символічне поховання.

Безпосередньо на місці поховання поставлено 19 архітектурних об'єктів (пам'ятників, пам'ятних знаків, хрестів) (13 - на території нині чинних кладовищ, і 6 в інших місцях).

На кладовищі або в безпосередній близькості розміщено 24 об'єкти, про яких на відміну від вищеназваних 13 об'єктів, не йдеться мова як про місця поховань. Важко зараз сказати, чи поставлені ці об'єкти над могилами або місцеві громади вирішили пошанувати пам'ять жертв Голодомору за допомогою установки хрестів, пам'ятників і пам'ятних знаків просто на кладовищах, як місцях найбільш відповідають загальному розумінню трагедії Голодомору.

На території церкви знаходиться 4 об'єкти, в безпосередній близькості від сільської ради - 6, на території меморіалів на честь полеглих у Великій Вітчизняній війні або по сусідству з могилами солдатів - 4. Один пам'ятний знак навіть знаходиться на території школи. Він створений за ініціативою і ескізом керівника місцевої пошукової групи і є композицією круга на землі, в центрі якого розміщена горизонтальна мармурова плита з написами на українській і англійській мовах "Пам'ятний знак - жителям сіл (список сіл) - жертвам війни, голодомору, репресій, депортацій і словами поетеси Ліни Костенко. Навколо плити навкрест покладені чотири катки-жорна, за контурами круга - ще сім катків, які символізують сім місцевих сіл, пострадавших від Голодомору .

У оформленні пам'ятників і пам'ятних знаків присутні найрізноманітніші елементи, іноді в найхімерніших комбінаціях: свічки, звернені до неба руки, колоски пшениці, п'ять колосків пшениці, поминальні вінки, колоколи, тернові вінки, снопи пшениці, жорна, зображення жінок і дітей, вишиті рушники,

буханці хліба. Так, на одній із стел зображені хліб, пшеничні колоски, дзвін і свічка.

Ці предмети і візуальні образи розцінюються як матеріальні прояви нематеріальних аспектів внутрішнього світу, таких як емоції, мрії і образи. Недоступні будь-якому прямому сприйняттю останні знаходять матеріальну форму і метафоричний сенс, як, наприклад, у випадку образу свічки. Пам'ять про загиблих під час Голодомору зображується як полум'я, що знаходить конкретне відображення в образі запаленої свічки. Так само як і свічка, пам'ять, зокрема практично втрачена пам'ять про Голодомор, постійно знаходиться під загрозою згаснути, і тому її потрібно підтримувати. Хоча і ранима, готова ось-ось погаснути, вона все ж таки підтримує постійність полум'я. Таким чином, пам'ять через метафору запаленої свічки пов'язує свою невловимість з матеріальним, виражає постійність і стійкість.

Висновок

На перший погляд, традиційність символічних практик і візуальної культури Голодомору, на мою думку, тільки частково справедлива. Вони цілком відповідають визначенню постмодерних, підвладних процесу "подвійного кодування", тобто, не відмови від традиційного, а довільному змішуванню традиційного та сучасного⁷.

Пам'ятники в стилі гробків, хрестів, наявність в символічних практиках Голодомору поминальних предметів і їх візуальних репрезентацій підтверджує стихійний, що виник у народі, характер голодоморних практик, які буквально розуміються як поминання померлих з голоду. Такі ж поминальні функції виконує український вишитий рушник – дуже важливий атрибут, який неодноразово використовуються на різних етапах похоронного обряду, зокрема, їм обв'язуються надмогильні хрести. Такий рушник висить доки не зітліє остаточно. Активно використовуються радянські поминальні атрибути такі як вінки.

⁷ Walter, T. (1994) *The Revival of Death*, London: Routledge. – p. 42.

Це дозволяє відкоригувати характеристику візуальної культури Голодомору як, в першу чергу, забарвленої національними (націоналістичними) і християнськими мотивами. Вони, принаймні, на повсякденному рівні, не грають головної ролі, а вбудовуються в поминальні практики і відповідні репрезентації.